National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(59): 219-220
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डा.निराकार सामन्तरायः
पुराणेतिहासविद्याशाखा,
पूर्व शोधछात्र, राष्ट्रीयसंस्कृतविश्व-
विद्यालयः, तिरुपति

Correspondence:
डा.निराकार सामन्तरायः
पुराणेतिहासविद्याशाखा,
पूर्व शोधछात्र, राष्ट्रीयसंस्कृतविश्व-
विद्यालयः, तिरुपति

राष्ट्रहिताय संस्कृतशास्त्रीयाभिप्रायः

डा.निराकार सामन्तरायः

शास्त्रमित्यस्य अर्थः अनुशासनम् इति। 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्मात् धातोः निष्पन्नोऽयं शब्दः। सम्पूर्णमानवकुलस्य अनुशासनात्मकं शास्त्रं वेद एव। स च वेदः प्रभुसंहिता मन्यते। अनन्तरे वेदानां सारल्यं रूपं पुराणं अष्टादशभागेषु उपपुराणादिभिः परिचीयते। तत् साक्षात् लोकोपकारकं पुराणशास्त्रं सुहृन् संहिता इति गृह्यते । वेदोदितानां विषयाणां विवरणाय स्पष्टप्रतिपत्तये च महर्षिभिः प्रवर्तितानि अङ्गोपाङ्गानि शास्त्राणि। तथा च अपौरुषेयं शास्त्रं वेदः। पौरुषेयञ्च अङ्गोपाङ्गादिकं लौकिकशास्त्रम्। शास्त्राणि जीवनधर्मान् जीवनया-पनप्रकारान् च अनुशासति। यावत् शास्त्रोपदिष्टमार्गे मानवाः प्रावर्तन्त तावत् लोकोऽपि सुखी आसीत्। यदा शास्त्ररूपस्य धर्मस्य ग्लानिरजायते तदा जीवनमपि समस्यासम्पन्नाजायत। सरलजीमनस्य धर्मस्य च पुनः संस्थापनार्थं शास्त्रशिक्षणस्य पुनरुद्धारः समपेक्ष्यते। परन्तु शास्त्रशिक्षणे तत्प्रचारे च वहवः समस्याः दृश्यन्ते।

एषः समाह्वः प्रधानः अस्माभिः पुनरीक्षणीयः अभिमुखीकरणीयश्च। शास्त्रसंरक्षणे प्रचारे च महान् समादृत्व अभिमुखीक्रियते । एतेन न केवलं शास्त्राणां हानिः, परन्तु सम्पूर्णमानवतायाः एव हानिः अवलोक्यते ।

यावान् भौतिकवादः विकासं प्राप्नुयात् तावान् शास्त्राणां ह्रासः संरक्षणाभावश्च । शास्त्राणां हानिः स्यात्, संरक्षणं च न भवेत् इति न कश्चित् नियमः। किञ्च भौतिकवादस्य शास्त्रसंरक्षणं न विरुद्धं, तेन शास्त्रप्रचारः न भवेत् इति धारणा दोषपूर्णा । अर्थेन सह धर्मोऽपि वर्धेत, तदर्थं शास्त्रं संरक्षितं स्यात् । शास्त्रेण होनः धर्महीनः भवति। धर्मेणहीनः पशुभिः समानः भवति । अतः धर्मसंस्थापनार्थाय शास्त्रसंरक्षणं नितरामपेक्षते। यदि शिक्षायाः ध्येयः धर्मो न भवति सदाचारप्रवर्तनं च न, तदा तादृशी शिक्षा या च सवलाम् अर्थपरा, माध्वी कथं भवितुमर्हति सा च निरर्था व्यर्था एव स्यात्।

आधुनिकयुगे ज्ञानम्य प्रचाराय प्रसाराय च विद्याविषयकं यथार्थतत्वम् अवश्यमेव ज्ञातव्यम्। यतो हि यथार्थतत्वं विज्ञाय एव मानवः क्रियाशीलो भवति। इयं क्रियाशीलता लोकहिताय प्रेरयति। तस्य चिन्तने औदार्यं वर्धते। शनैः शनैः तस्य जीवनम् ऊर्ध्वगतिं प्रति याति।

प्रसिद्धमेकम् आभाणकं विद्यते-

"यदि विद्या केवलम् उदरपूरणाय तर्हि भिक्षायां को दोषः"

भारतीय जीवनस्य विशिष्टता मिथ्याचारेषु नास्ति। भारतीयजीवनं सर्वदा परमार्थं व्यनक्ति। परमार्थमेव अस्माकं जीवनस्य परमम् उद्देश्यं भवेत् ज्ञानम्। बुद्धिमान् सर्वदा सारं विजानीयात्।

आधुनिकसमाजस्य विकासाय राष्ट्रस्य कल्याणाय च संस्कृतशास्त्रस्य अध्ययनाध्यापनकार्यं विद्यापीठेषु अनिवार्यं स्यात्। छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासः मुख्योदेश्यं वर्तते। अध्यापनाव्यवस्थायां छात्रसौविध्याय कौशलानां प्रयोगः स्यात्। छात्रेषु ज्ञानपटवत्वपरीक्षायै आकलनमूल्याङ्कनयोः कार्यं सम्यक्तया करणीयम्।

आकलनं नाम - छात्राणां कृते प्रदत्तानि कार्याणि।

मूल्याङ्कनं नाम - कार्याधारेण दीयमानं प्राप्ततथ्यस्य परिणामः वर्तते। यत्र छात्रस्य समग्रशिक्षा निहिता। इयं प्रक्रिया दीर्घकालीकी वर्तते।

प्राचीनशिक्षापद्धतिः-

गुरुकुलपद्धतौ शलाकापरीक्षणमाध्यमेन छात्राणामाकलन-मूल्याङ्कनकार्यद्वयं निहितम्। प्राचीनकाले अनया परीक्षया मूल्याङ्कनकर्ता गुरुः तावत्कालपर्यन्तं शिष्यमुखात् उत्तरं शृणोति यावत्कालपर्यन्तं तस्य गुरोः सन्तुष्टिः न जाता। शलाकाधारेण पुनः द्वितीयचरणस्वरूपं शास्त्रार्थं करणीयम्। तुष्टिप्रदोत्तरदापनाय छात्रस्य प्रयासोऽपि तथैव नैरन्तर्येण आसीत् धाराप्रवाहः। जनाः विजेतारं तादृशं पुरुषं शलाकापुरुषमपि अवोचन्। पुराणपृष्ठं यदि पश्यामश्चेत् रामकृष्णयोः, प्रहलादस्य, उद्धवस्य गोपीनाञ्च परीक्षासम्बद्धाकलन-मिल्याङ्कनपद्धतीरपि सम्यगासीत्। एतेषु रामकृष्णयोः गुरुकुलपद्धतिः चतुषष्टि-दिवसव्यापिनी आसीत्। विशिष्टछात्रयोः हेतोः स्वल्पकाला-भ्यान्तरे विशालसंस्कृतवाङ्मयस्य वारिधिसन्तरणार्थं समाप्तं जातम्। अधः श्लोकांशः स्पष्टयति;

अतः-

"समन्व्य पत्न्या स महार्णवे मृतं
बालं प्रभासे वरयाम्बभूव ह॥"

(भाःम/10/45/37)

विद्यादानादनन्तरं गुरुः रामकृष्णाभ्याम् आकलनाय एकां परियोजनां दत्तवान्। प्रभासतीर्थस्य महार्णवात् मृतपुत्रस्य पुनः जीवितरूपेण प्रत्यावर्तनमिति आकलनमासीत्। अनया परि-योजनया तयोः उपयोगकरणस्य प्रक्रियासिद्धा। एषा प्रक्रिया गुरुदक्षिणास्वरूपासीत्। अनेन मूल्याङ्कनेन सफलीभूतौ रामकृष्णौ आस्तामिति अधः श्लोकेनानेन ज्ञायते।

नवीनपरीक्षापद्धतिः-

साम्प्रतिककाले शास्त्रसंरक्षणाय प्राचीनपरम्परा शिक्षापद्धतौ परिवर्तनवशान् विलुप्ता। परिणामस्वरूपः सम्प्रतिः प्राचीन-शास्त्रज्ञाताव्याख्यातृणां नैतन्तर्येण विघटनं वर्तते, एवञ्च भारतीयशास्त्रसंरक्षणमपि चिन्तायाः विषयोऽपि। सम्प्रतिः आधु-निकयुगे यतो हि सीमितजनेषु आवद्धा न, एतदर्थमन्त-र्जालीयव्यवस्था विश्वं गवाक्षेव संस्कृतशास्त्रीयशिक्षा प्रचल-न्नस्ति। दूरस्थसन्निकटशिक्षयोर्माध्यमेन क्षेत्रं विस्तृतम्।

संस्कृतशास्त्रीयाभिप्रायः-

प्राचीनकालादारभ्याद्यावधिपर्यन्तं समाजसंस्काराय नैतिक-मूल्यबोधपूर्णसंस्कृतशास्त्रमस्मान् शासति। तात्कालीकस्थित्यां शास्त्रसाधनया दिव्यदृष्टिमाध्यमेन ऋषिमुनिभिः प्रदर्शितमार्ग-मनुसृतवन्तः। इदानीन्तनसमाजे युगप्रभावान् अन्तजातीय-व्यवस्थया अध्ययन-अध्यापन- मूल्याङ्कनकार्याणि प्रचलन्त सन्ति। परन्तु आचार्यरूत्तरात् अनुमितिकरणकार्यं सम्यकृतया करणीयम्। समुन्नतराष्ट्रसंगठनाय प्राचीननवीनयोः आधारेण संस्कृतशास्त्रस्य रक्षा अनिवार्या। शिक्षणपद्धतौ सदैव आकलन-मूल्याङ्कन-परीक्षासम्बद्धेषु सम्प्रत्ययेषु शलाकापरीक्षणस्य योगः स्यात्। अनेन स्मृतिशक्तेर्ह्रासो न भविष्यति, तेन सह सङ्कणकीय व्यवस्थापि ग्राह्या नोचेत् शास्त्रविद्यायाः विस्तारः न भविष्यति। संस्कृतशास्त्रीयशिक्षा सदैव राष्ट्रहिताय जागर्ति। शिवेतरेक्षतये इयं प्रक्रिया सदैव आवश्यकीति मे मतिः।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्
2. शिक्षामनोविज्ञानम्